

ՀԱՐԿԵՐԸ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԽԱԺԱԿՆԵԱՆ

I

Տաճկաստանը, մանաւանդ նրա ներքին՝ Ասիական հահանքներն այնպիսի երկիրներ են, շրջապատած այնպիսի ինքնօրինակ ու տարբեր պայմաններով, որ երբէք չի կարելի նրանց դասաւորել ուրիշ պետութիւնների շարքում և ընդհանուր օրէնքներ զուտ քերել նրա հարկային սիստեմի մասին: Օրինակ՝ բոլոր քիչ ու շատ քաղաքակիրթ երկիրների հարկերը բաժանոււմ են երկու որոշ խմբերի. ուղղակի և անուղղակի հարկեր: Իսկ Տաճկաստանի հարկերը 3 խումբ են, այն էլ իրենց ինքնուրոյն բաժանմունքներով: Ուղղակի և անուղղակի պետական կամ օրինական հարկերի վրայ աւելանում է կրթւած մարդու համար անըմբռնելի մի հարկ ևս. ապօրինի հարկ: Զուր տեղը կը փնտռէիք դուք քաղաքայնութեան բառարաններում մի այդպիսի վայրենի հասկացողութիւն. ամեն հարկ օրէնքով է գնւում, իսկ ապօրինի հարկ ոչ մի տեղ չի կարելի վերցնել, բացի Տաճկաստանից: Այդ խումբ հարկերը քրդերի, չէքեղների, ալբանացիների, մասամբ լազերի, զազաների և այլ թափառական զինւած ցեղերի վերցրած հարկերն են, որ առնւում են զէնքի զօրով, «ուժեղի գերագոյն իրաւունքով»:

Մի ուրիշ օրինակ. Ամեն կրթւած պետութիւն ունի անուղղակի հարկեր: Տաճկաստանն էլ ունի: Առաջնակարգ պետութիւնների մէջ անգամ չաճախ արդիւնազորութեան և վաճառականութեան այս կամ այն ճիւղը մենավաճառութիւն է: Տաճկաստանում էլ կայ այդ մենավաճառութիւնը: Միայն տարբերութիւնը նրա-

նում է, որ ուրիշ կրթած պետութիւնների մէջ մենավաճառը կամ ինքը պետութիւնն է և կամ՝ նրա որոշ պաշտաններով պետական գրամատերերը: Իսկ Տաճկաստանում մենավաճառ են հանդիսանում օրար գրամատերերը, որ խոշոր փոխաբուծիւններ են արել Մարգարէի փոխանորդին և զրա փոխարէն սրայել են ծխախոտի, աղի, լճերի և զետրերի ձկնորսութեան, մաքսատների և այլ մենավաճառներ: Ուրիշ պետութիւնների մէջ կամ պետութիւնը կամ նրա թոշկաբուծեամբ պետական գրամատերերը գների որոշ չափեր (normes) են նշանակում, իսկ Տաճկաստանում պարզապէս մենավաճառները զիջում են ամբողջ երկիրը և նրա բնակիչներն իրր որս—որքան կարող ես՝ կորէ ու կե՛ր!

Ուրիշ պետութիւնների մէջ ուղղակի հարկերը ծանրանում են գլխաւորապէս հողերի, այգիների, տների և այլ շինութիւնների վրայ: Իսկ Տաճկաստանում նրանք ծանր քարի պէս ծնշում են զիւղարտեսական բոյոր արդիւնքները, անհատների զոյւթման ընդունակութիւնը, արհեստւորի ձիրքը և այլն, ի հարկէ չինացիւով ոչ հողային սեփականութեան, ոչ ուրիշ անշարժ կալածանքին, ոչ էլ զիւղարտեսական անասուններին:

Մեր այս յօդւածի նպատակն է ծանօթացնել «Մուրճ»-ի ընթերցողներին գլխաւորապէս Տաճկահայաստանի պետական ուղղակի հարկերի, նրանց գանձման սխաւմի և նրանցից առաջացած տնտեսական դրութեան հետ: Դրա համար էլ մենք քիչ կանգ կ'առնենք սնուղղակի հարկերի և թափառական զինւած ցեղերի տուրքերի վրայ, թերեւ թողնելով դրանց մի այլ ժամանակի:

Ա. ՕՐԻՆԱԿԱՆ ՈՒՂԱԿԻ ՀԱՐԿԵՐԸ

Պետական կամ օրինական ուղղակի հարկերը մօտաւորապէս հետեւեալ տեսակներին կարելի է վերածել. 1) Գլխահարկ կամ Բէղէլը-Էսկէրիէ կամ զինուորական տուրք, 2) Ընտանեկան կամ Ամուսնական հարկ, 3) Հողային հարկ կամ Արազը Վէրզըսի, որ բաժանւում է երկու բաւական որոշ տեսակի — ա) Տան, խոնութի կամ որ և է շինութեան տեղի հարկ և բ) այգու, արփի, արօտատեղի հարկ: 4) Տան հարկ կամ Էմլաք, 5) Արհեստի հարկ կամ Թիմարէթ կամ Թէմէթ-Թօհաթ, 6) Վաճառական հարկ կամ Գլխ-

դիւա, 7) Ճանապարհների հարկ կամ Եօլ-փարասը, 8) Ալա-հովուքեան հարկ կամ քաղմանդ-փարասը, 9) Կենդանիների հարկ կամ Աղլամ կամ Ղամծուռ և 10) Երկրագործական հարկ կամ Աշար:

Ահա մօրաւորապէս սրանք են պետական բոլոր ուղղակի հարկերը: Մօտաւորապէս ենք ստում, որովհետեւ Տաճկաստանում ամեն բան կախած է զօրեղների, պաշտօնեանների բացարձակ բարեհալեցութիւնից: Նրբ, ինչ ժամանակ և ինչ ձեով ուզենայ, բարձր կամ նոյն իսկ ցածր պաշտօնեան կարող է, բացի այդ բոլոր հարկերից՝ նշանակել ու գանձել տալ նաև իր քէֆն ուզած մի որ և է ուրիշ հարկ: Կարող է նա աւելացնել նոյն այդ օրինական հարկերը և կամ ուղած մարդուց երկու, երեք անգամ գանձել միևնոյն հարկը: Կամայականութիւնը լայն ու ընդարձակ ասպարէզ ունի այնպիսի Բողոքելը շատ հեռու կը տանի երկրի ազգաբնակչութեան և միշտ փութողը ժողովուրդը կը լինի...

Մենք չիեցինք օրէնքիս պահանջը կամ գոնէ օրինական ոյժ ստացած բոլոր հարկերը: Այժմ քննենք կամ նկարագրենք, ի հարկ է՝ որքան կարելի է, այդ հարկերից ամեն մէկն առանձին-առանձին:

1) Գլխարհարկ կամ Բէդէլը-Էսկէրիէ: Սա զինուորական հարկն է: Տաճկական օրէնքով ամեն 135 հոգի արու անձերից մի զինուոր է վերցւում: Կրա համար էլ ամեն 135 քրիստոնեայ արու անձ պէտք է տայ մի զինուորի արժէքը, եթէ կարելի է այդպէս ասել: Իսկ իւրաքանչիւր մի զինուոր Տաճկաստանում գնահատուում է 5.000 դահեկան (մի դահեկանը կամ զուրուշը հաւասար է մօրաւորապէս 8—8½ կոպէկի, իսկ մէկ լիրան արժէ 108 դահեկան): Այդպիսով իւրաքանչիւր արու անձի վրայ ընկնում է տարեկան մօր 37½ դահեկան զինուորական հարկ:

Բէդէլը-Էսկէրիէն առնւում է 1—60 տարեկան հասակը ամեն արու անձից. լինի նա կաղ, կոյր, հաշմանդամ, առողջ՝ միևնոյնն է:

Նախքան այս հարկի հաւաքման ձևի և նրանում կատարող բաղմաթիւ զեղծումների մասին խօսելը՝ մենք չենք կարող չբացատրել նրա ծագումը, որ ներկայացնում է մի ցեղային սոցիալագիական հնութիւն, որ զոյութիւն ունէր հին Աթէնքում, Սպարտայում, Հռոմում և այլն, և որ այս օր էլ դեռ գոյութիւն ունի

Մահմեդական Պարսկաստանում և Աֆրիկական վայրենի ու բարբարոս ցեղերի մէջ:

Բէզէլը-Էսկէրիէ—բառացի նշանակում է «զինտրութեան փոխարէն»: Քրիստոնեայ հաղապանները կամ Ռայան զինուոր չեն տալիս. դրա համար էլ նրանք պէտք է, իբր փոխարինութիւն, որոշ հարկ տան. եթէ ոչ անարդար կը լինէր Մահմէդի հաւատացողներից զինուոր վերցնել և զեաւուր ռայայից Վերցնել: Բայց զինուոր վերցնել, զէնք տալ զեաւուր ռայայի ձեռքը և նրան վարժեցնել այդ զէնքը գործածել, կը նշանակէ չափազանց միամիտ լինել: Այն որ այն ժամանակ ծնւածն, զժողովութեան կամ անարդարութեան առաջին դէպքում և եթ Մարգարէի փոխանորդի սուր զէնքը կը դառնար իր և իր հաւատարիմ հետեւորդների դէմ:

Այս երեւոյթը նոր չի ծնւել յաճիկների մէջ և ոչ էլ միայն նրանց է յայտուկ: Բոլոր սիրող բարբարոս ցեղերը օգուել են այդ սկզբունքից իրենց հաղապանների վերաբերութեամբ:

Երբ Սուլէյմանի առաջնորդութեամբ 1224 թւին թուրքերը Խորասանից 50.000 հողով դադթեցին և բռն դրին Հայոց երկրի արեւմտահարաւային մասերում՝ նրանք զեռ վրանաբնակ թափառական բարբարոսներ էին, աւելի վայր վիճակի, քան այսօրուայ լեռնական քուրդը: Սուլէյմանի բարբարոս հորդայի բոլոր արու և մասամբ էգ անդամները զինւած կուռղներ էին, ճիշտ այնպէս, ինչպէս մի այլ յօդուածում (Կ. Մուրճ 1898 № 12) ակնարկեցինք սկզբնական այն ցեղերի մասին, որոնց մէջ զեռ տեղութիւնը չի ծագել: Սուլէյմանը, ցանկալով վերագառնուլ Խորասան, ճանապարհին մեռնում է և նրա 4 որդիներից երկուսը մասնում են նրա հորդայի մեծ մասը Պարսկաստան, իսկ միւս երկու որդիքը՝ Գենդարը և Երադգուլը՝ 400 ընդանիքով, չւեցին զէպի Արեւմուտք, Ալաէդդին I սելջուկեան սուլթանի օգնութիւնը խնդրելու: Ալաէդդինը սուր քաջ Երադգուլին Փրիւզիայի Գարահիսար ամրոցն իր հողերով, ուր և Երադգուլն իշխեց մինչև 1288 թւականը: Նրան փոխարինեց իր որդի Օսմանը կամ Օթմանը, որ իրեն հրապարակեց Սուլթան և իր անունով սխեց փող կտրել սուր: Երադգուլի և Օսմանի ժամանակ իսկ թուրքերն սխեցին Գիրիկ Հայաստանի արեւմտեան մասերին: (Տե՛ս Веберъ, Всеобщ. исторія, т. VIII, էջ 580-581 և Գ. Կոպ. Այվազովսկի «Պատմութիւն յոսնն Օսմանեան»,

հ. I.): Նրանք տիրեցին և հպատակեցին իրենց բնակած շրջանի բոլոր տեղական ազգաբնակչությանը: Այդ տիրող ցեղը, որի բիւն կամ աշիրէթը բնականաբար իրեն համարում էր աւելի ազնիւ ծագումով, որ կոչւած է միայն տիրելու, զէնք դործածելու և կռւելու, իսկ բոլոր հպատակ ուսանողներն ստիպւած են հպատակւել, աշխատել և տիրողներին ապրելու միջոց մատակարարել: Օսմանի ցեղը իսկոյն զրկեց հպատակներին զէնք կրելու իրաւունքից փերեում ակնարկած որոշ սրտճառով: Այդ բաւական է. տիրողը հպատակից տարբերելու համար՝ զրկեց նրան որոշ զոյնի հագուստներ կրելու, որոշ տեսակ զլխարկ ծածկելու իրաւունքից: Օրինակ՝ ուսանող արմիր զգեստ հագնելու իրաւունք չուներ, որովհետեւ բարբարոս արեւելցու տղայական երեսակցութիւնն այդ խիտ զոյնը համարում էր աղնականութեան նշան: Այդ էլ բաւական է: Անդէնացած հպատակ Ռայաները զրկեցան և սկսական դատարանում վկայութիւն տալու իրաւունքից, երբ այդ վկայութիւնը տիրող ցեղի անդամներին մէկի դէմ էր ուղղուած: Ռայայի վկայութիւնն ընդունւում էր (և այժմ էլ ընդունւում է) միայն ուսայի դէմ, իսկ տիրող ցեղի (յետոյ էլ նրա կրօնակից բոլոր անձերի) անդամի դէմ նրա վկայութիւնը չէր անցնում:

Մահմեդի կրօնը լրացրեց ու սրբացրեց տիրող Օսմանցիների այս սովորութիւնները, դարձրեց նրանց Շարիէթի օրէնք, իբր Մարգարէի բերանով Ալլահից տրւած անխախտ զիրք:

Անցան տարիներ և դարեր: Օսմանի հաւասարասէր տիրող ցեղի անդամները շատացան: Նրանց մէջ էլ առաջացան՝ նիւթական անհրաժեշտութիւնից ստիպւած՝ երկրագործներ, տրնետաւորներ ու վաճառականներ: Մնունք առան և զարգացան աղքատ ու հարուստ, աշխատաւոր կամ կառավարող և կառավարող դասակարգեր: Ռայան և տիրող ցեղի մի տահալին մեծամասնութիւնը տրնտեսապէս հաւասարեցան իրար և մինչև իսկ ուսայից էլ աւելի նեղ նիւթական գրութեան հասան, որովհետեւ աւելի յետաձգեց, աւելի քիչ կուլտուրական տարրն էին: Բայց որովհետեւ երկրի տիրող օրէնքները հրապարակած էին իբր անխախտ Աստուծային դիրք, որ փոփոխել անկարելի է, դրա համար էլ բոլոր Մահմեդական տարրերը պահպանեցին իրենց սկզբնական տիրողի առանձնաշնորհում:

ները: Մինչև օրս էլ առայցից չմտաւելի աղքատ թուրքն ու քուրդը զէնք կրելու իրաւունք ունին. մինչև օրս էլ առայցի վկայութիւնը զին չունի ընդդէմ մահմեդականի:

Այսպէս ուրեմն՝ զլիսահարկը, զէնք կրելու իրաւունքից զուրկ լինելը, վկայութեան չընդունելը և այլն՝ մնացորդներ են հին ժամանակների: Ժամանակը, հասարակական կեանքը, նրա պայմանները, պնդեաւորն ու քաղաքական կեանքը զարգացել, առաջ է շարժւել, իսկ երկրի որոշ օրէնքները, նրա որոշ ինստիտուտները մնացել են հին դարերին: Պրանից առաջացել է մի հրէշաւոր դիտեանս կեանքի ներկայ պահանջների և հնացած ինստիտուտների մէջ:

Տարօրինակ բան. զինուոր չեն առնում առայցից, զրկում են նրան զէնք կրելու իրաւունքից, իսկում են նրանից բարբարոս երկրում միակ իրաւունք ճանաչացնել տող գործիքը՝ դրանով առայցին դնում են անպաշտպան մի ստրիկ դրութեան մէջ և զեռ նրանից հարկ էլ են ուզում, որ այդքան ողորմելի, այդքան սիրուկ վիճակի արժանացրին նրան...

Դառնաւ Բէդէլը-Էսկէրիէի գանձման եղանակին:

Կառավարութիւնը հաշուում է ամեն զիւղի, ամեն համայնքի կամ թաղի արու բնակիչների թիւը և իւրաքանչիւրի համար նշանակելով 37¹/₄ դահեկան տարեկան՝ ընդհանուր գումարը յայտնում է զիւղի կամ թաղի ներկայացուցիչներին: Նշուած ասացինք, այդ արուների մէջ կարող են լինել կոյրեր, համեր, հաշմանդամներ, հիւանդոտներ, զժեր և այլն, բայց դրանք մնում են հարկատուների ընդհանուր ցուցակի մէջ: Կառավարութիւնը ճանաչում է զիւղը, թաղը կամ համայնքն իբր մի ամբողջութիւն, որ պէտք է որոշ գումարը վճարէ լրիւ: Բայց մեծահոգի կառավարութիւնը մտածում է և այդ զինուորութեան համար անպէտք անհատների մասին: Մի կողմից նա նրանց վրայ էլ հարկ է դնում, իսկ միւս կողմից բոլոր հարկը պահանջում է ամբողջութիւնից, որ իր մի դահեկանն անգամ չկորչի, իսկ երրորդ կողմից յանձնարարում է հարկատու համայնքին, որ 15 տարեկանից փոքր անձերի տուրքը քիչ վերցնեն, որ հաշմանդամներին, փառաւորներին, զժերին կամ, ըստ պատճիկների, «Ասրծու մարդկանց» բոլորովին ազատեն այդ հարկից:

նա բարեգործութիւն է, բայց ի հաշիւ ժողովրդի, ի հաշիւ հարկատու համայնքի վճարելու ընդունակ անձերի:

Ենթադրենք, որ գիւղի վրայ ընկել է ուղիղ 10.000 դահեկան, որովհետեւ ըստ առաջնորդարանի որած պեղեկութիւնների և ըստ շէնքերի է թղթերի կամ ծննդեան վկայականների՝ այդ գեղում կայ 270 որդամարդ 1 որսականից մինչև 60 որսականը: Հարկը զրոււմ է, բայց հէնց դրա երկրորդ օրը կարող են մեռնել 10 արու զաւակներ: այդ նշանակութիւն չունի՝ մեռածից էլ հարկն առնում են ցնոր կարգապետութիւն:

Վերևում ասացինք, որ Տաճկաստանում մի զինուորը գնահատուում է 5.000 դահեկան: Այդ էլ մի փոքրիկ բացաւրութեան է կարօյ: Եթէ որ և է հարուստ տաճիկ չուզենայ զինուոր գնալ, վճարում է 5.000 դահեկան և ընդ միշտ ազատուում է զինուորութիւնից: Իսկ քրիստոնեայ ռայան (այսինքն ամեն 135 արու քրիստոնեան? Խմբ.) պարտաւոր է ամեն տարի վճարել այդ նոյն գումարը:

Թէ այս և թէ ուրիշ հարկեր ընդհանրապէս բաժանուում են մի գիւղի կամ մի համայնքի վրայ և այդ ամբողջութիւնն ընդունուում է իբր ֆիսկալ հիմնարկութիւն, պետութեան հարկերը չկորչելու համար. անկարող անհայտներից դժւար է գանձելը. ուրեմն՝ թող ամբողջութիւնը տալ:

Ամեն գիւղի կամ թաղի համար բէգէլը-էսկէրիէի չափը որոշուելուց յետոյ յանձնուում է միստարին գանձելու: Միտարն ընտրուում է գիւղից կամ թաղեցիներից և ներկայանում է կառավարութեան առաջ իբր պարտաստանաւոր իր շրջանի զինուորական որդերի: Միևնոյն մարդը կարող է լինել միտար մէկ, երկու և աւելի գիւղերի կամ թաղերի:

Ընտրած միտարի համար կառավարութիւնը պահանջում է առնազը 2—3 կարող երաշխաւոր անձեր ամեն գիւղից կամ թաղից, որ եթէ միտարը փախչի կամ ծախսի հաւաքած գումարներից, այդ ստորագրողները պարտաւոր լինեն վճարել նրա փոխարէն: Իսկ այդ միտարին երաշխաւոր կանդնող անձերը յաճախ վերցնում են նրանից որոշ ստորագրութիւն և իբր գրաւական՝ կամ նրա հողերը, կամ որունն ու այլին: Իսկ եթէ միտարն այնքան կալւածունի, որ կարող է միայն դրանով ապահովեցնել իր շրջանի հար-

կերը՝ կալաճները կը դնէ կառավարութեան մօր իբր գրաւական և ալ ևս երաշխաւոր անձերի կարիք չի ունենայ:

Այսպէս փոխադարձ երաշխաւորելուց և բոլոր ձեւականութիւնները կադարելուց չկրոյ՝ ժողովրդից ընտրւած միտարը մտնում է իր պաշտօնի մէջ: Նա կամ ինքն է հաւաքում հարկը կամ իր կողմից նշանակում է հարկահաններ: Միտարը միշտ արանում է կառավարութիւնից մի քանի զափթիէներ (ոսպիկան) հարկերը դանձելու համար: Եթէ որ և է անձ չի տալիս տուրքը՝ միտարն անմիջապէս նրան բանտարկել կարող է տալ Ալայ-բէյի կամ Զաքիթա-Մէմնուրի (զափթիէների մեծի) միջոցով:

Միտարն սպանում է որոշ սոճիկ, նայելով իրեն ընտրողների հետ կապած պայմանին: Նրա սոճիկ չափը կախւած է հաւաքելիք հարկի չափից: 100 ին 4—10% նշանակում է միտարի համար և բարդւում ժողովրդի վրայ, այնպէս որ հարկահանը կամ միտարը կառավարութեան վրայ ոչինչ ծախք չի նստում:

Եթէ մէկը չի տալիս տուրքը՝ նրա բոժոր կահ-կարասին, անկողինը, անհրաժեշտ բոլոր իրերը ծախւում և պարտքը լրացնում են: Միմիայն որ և է վաճառականի մնանիկ հրապարակւած դէպքում մի քիչ պահւում է մարդկութեան օրէնքը. նրա անձնական և ընտանեկան անհրաժեշտ կարասին և իրերը չեն հանւում վաճառքի:

Իւրաքանչիւր զիւղի կամ թաղի յայտնւում է իր վճարելիք հարկը և ապա համայնքն սկսում է այդ որոշ գումարը բաժանել իր անդամների մէջ համընդհանուր սկզբունքով: Շատ ունեցողից՝ շատ են առնում, քիչ ունեցողից՝ քիչ, իսկ աղքատներին, անկարողներին ու պակասաւորներին բոլորովին ազատում են տուրքից, ի հարկէ բարդելով նրանց բաժինները հարուստների վրայ: Եթէ նահապետական ժողովրդի մէջ մնացած այս արդարասէր փոքրիկ մնացորդներն էլ չլինէին, վաղուց հիմնադրակ կործանւած կը լինէր թրքահայտակ քրիստոնեաների համարեւ բոլոր փնտեսութիւնը:

Գիւղի կամ թաղի բաժանած հարկերը ցուցակագրւում և հոգեւոր կառավարութեան կամ առաջնորդարանի միջոցով յայտնւում են կառավարութեան. այս վերջինս էլ ցուցակադրելով այն իր թղթերում, մի օրինակ ուղարկում է միտարին պաշտօնապէս, որ սկսի գանձումը:

Հարկերից ամենապարզը և, ըստ երևոյթին, աշնայիսին, որի մէջ ոչ մի հնար չպէտք է լինէր որ և է զեղծում զործելու՝ այս ղինւորական հարկն է։ Բայց յետամնաց ու անիշխանութեան մատնւած երկիրներում ոչինչ չի կարող կատարել առանց զեղծումների։ Բեղելը-էսկերիէի գանձումի մէջ էյմպնում են բազմաթիւ զեղծումներ։ Յիշենք զրանցից միայն մի քանի զլիսաւորները։

Մխարաի ընտրութեան մէջ, հարկերի համալայական բաժանման խնդրում և այլ հասարակական վճիռներով կատարող զործերում համարեա երբէք հասարակութիւնը չի մասնակցում իր բոլոր հասակաւոր արու անդամներով. ամեն տեսակ ժողովներ, ընտրութիւններ և այլն կատարում են հասարակութեան մի քանի շիշխանները՝ կամ հարուստ, ազգեցիկ անձերը։

Բեղելը-էսկերիէն ռաժանում են այդ շիշխանները՝ զիւղերում և ապա թուղթը զրկում մօտաւոր հողեր վարչութեան, իսկ քաղաքներում՝ առաջնորդի մասնակցութեամբ են անում այդ։ Առաջնորդարանը այդ իբր թէ հասարակական վճիռը ուղարկում է կառավարութեան, որը և յանձնում է մխարաին գանձելու։

Տգեպ, անգրագէտ ուսմիկը ոչինչ չի հասկանում դրանից։ Մըխարը նրան յայտնում է, թէ հարկն այսքան է — և նա լսում է... Ինչ կարող է անել. բողոքելը նրա վրայ միշտ աւելի թանգ է նշուիլ, քան որ և է ապօրինի պահանջի կատարումը։ Շատ էլ հեշտ մարտելու բան չէ աշխարհիս կարողների կամ իշխանաւորների դէմ բողոքելը, նամանաւանդ ապօրինութեան և կամայականութեան թաղաւորութեան երկրում։

Ուրեմն մի անգրագէտից շատ կամ քիչ առնելը կախած է մխարաի բարոյականութիւնից։ Եւ ահա ձեզ զեղծման մի բաց դուռ։

Հարկն ստանում է մխարը և ստացագիր է տալիս, այն էլ թուրքերէն։ Կարգալ չգիրէ ամբոխը. ինչ և ինչքան է գրւած՝ իր համար անյայտ է։ Մտում ծոցն է դնում Յաճախ ստացւում է շատ, քիչ է գրւում։ Յաճախ կորցնում է ստացագիրը, և մխարը երկրորդ և նոյն իսկ երրորդ անգամն է գանձում նոյն հարկը նոյն անձից։ Չուեց, իսկոյն մխարը բանտն է գցել տալիս ըմբոստին ալայ-բէշի միջոցով, օրինակ 50 դանկանի համար։ Ամեն մարդ չի կարող տանել Տաճկական բանտի, այդ իսկական զժողքի կեանքը։

Հաւաքուում են բանտարկեածի ազգականները դուրս առնելու. բայց Սլայ-Բէյը չոտը վար է զարնում. 50 դահեկանի տեղ 200-300 է առնում և աւելորդ առածը կիսում են միտարի հետ, համաձայն իրենց առաջուց կապած պայմանի: Այդ էլ ոչինչ: Վերջին ժամանակներս բանտարկութեան ամեն մի չնչին դէպքի ժամանակ իսկոյն ասպարէզ է գալիս և «կոմիթաճիուլթիւնը», որով սարսափեցնում են ունեւոր ու խաղաղ հարկաւորին և կողոպտում նրա ամբողջ սպացածքը: Չափազանցութիւն չէ, երբ ասում են, որ Տաճկաստանում մարդ բանտ է գնում դաւառի կամ քաղաքի ամենահարուստը համարւելով՝ այնտեղից դուրս է գալիս օր հացի կարօտ, իբր մուրացիկ:

Ձեղծումներից ամենասովորականը և ամենափնասակարը ժողովրդի համար հետեւեալն է: Մխրարը հաւաքում է հարկերը, ենթադրենք, որ արդէն գանձել է մօտ 30,000 դահեկան: Նա այդ գումարից 10—12,000-ը դրպանն է դնում և գողացածը ցոյց է տալիս կառավարութեան իբր ապառիկ պաճուղխտութեան գնացած անձերի վրայ: Վերադառնում են այդ անձերը պանդխտութիւնից, հեռները բերելով իրենց աղի քրտնքի մի քանի քարացած կաթիլները—մի քանի լիրա. կառավարութիւնը բռնում, բոլոր միտարի ցոյց տւած գումարներն առնում է նրանցից. սակը մնացածն էլ սպառում են միւս պաշտօնեաները—չար չրանջելու կամ ճնրա Ստամպուլում, Բուլղարստանում, Ռուսէթում արած կոմիթաճիուլթիւնները ծածկելու համար: Իսկ քրիստոնեայ ուսան բողոքելու մասին չի մտածում անգամ:

Վեհապետեան Յարութիւն պարիարքի օրերում (1885—87) լոյս ընկաւ Երուսաղէմի չարաբաստիկ պարպի խնդիրը: Այդ պարպի չափը, եթէ չենք սխալուում՝ մօտ 60,000 ոսկի էր: Յարութիւն պարիարքի խնդիրքով Սուլթանը կարգադրեց, որ զինուորական հարկի վրայ աւելացւի ամեն մի արու անձին 3 դահեկան ևս, որպէս զի 3 տարւայ ընթացքում բոլոր պարպը գանձւի: Այսպիսով $37\frac{1}{4}$ դահեկանը դարձաւ $40\frac{1}{4}$: Երեք տարի հաւաքեց, պարպը վճարեց, իսկ աւելացած 3 դահեկանն այլ ևս չվերացեց... Այդ էլ եղաւ Յարութիւն պարիարքի հասցրած խէրը ժողովրդին: Գանձած գումարից 14,000 ոսկի դեռ ևս մնում է կա-

աւարութեան մօտ: Աշըգեան, Բարդուղիմէոս, Իգմիրլեան և նոյն իսկ Յարութիւն պատրիարքները շատ անգամ ջանացին դուրս առնել այդ դումարը, բայց բոլոր ջանքերն իզուր անցան. գանձարանը դատարկ է... Շատ անգամ ժողովուրդը խնդրեց, որ Յ դահեկան աւելորդը վերցնեն, ջնջեն — բողոքներին ու խնդիրներին լսող չեղաւ...

Այս հարկը թեթեւացնելու համար ժողովուրդն աշխատում է ծածկել իր արու գաւակների թիւը: Այդպիսի ծածկածներ շատ կան: Իսկ եթէ պատահեց, որ բացեց, իսկոյն կառավարութիւնը բոլոր անցած տարիների թւով՝ 37 դահեկան մի անդամից է առնում:

Տուն, խանութ կամ մի այլ կալած ծախելու դէպքում պաշտօնեաները քննում են բոլոր «գէջիտէրները» (մատեան) և պապական, հայրական բոլոր իսկական ու երեւակայական ապառիկները հանում միջից... Մնացած փողի խէրը թող տեսնի ծախողը:

Կրթութեան և այլ մանր-մունք պատահական կամ մշտական հարկերը բարդւում են առհասարակ այս հարկի վրայ և յանձնւում միտարին հաւաքելու:

2) Կալւածների հարկեր: Սրանք են. ա) Տան հարկ կամ Միւլքիէ և բ) Հողային հարկ կամ Արագը-Վէրգըսի կամ Էմլաք:

Այս երկու տեսակ հարկերն էլ գոյութիւն ունին և գիւղերում և քաղաքներում: Սրանց առարկաներն են տները, խանութները, գոմերը, մարագները, փարախները, ջրաղացները, բաղնիսները, մի խօսքով՝ բոլոր շէնքերը և արօրտօրեղերը, արտերը, այգիները (միայն հողը, նրանց բռնած տեղը և ոչ բերքը):

Պէտք է նկատել, որ տների, խանութների և այլ շէնքից էլ է հարկ վերցւում, տան տակը եղած գետնից էլ:

Ներքին գործոց նախարարութեան իշխանութեան տակ կայ մի արեան, մի հիմնարկութիւն, որ կոչւում է Էմլաք-Դայրէսի: Ի հարկէ սրա բոլոր անդամները նշանակւում են նախարարութեան կողմից և ոչ ընտրւում ժողովրդից:

Էմլաք-Դայրէսին գնահատւում է բոլոր անշարժ կալւածները, թէ շինութիւնը և թէ հողը, և ապա գնահատւած գումարների համեմատ նշանակւում կալւածների հարկը: Հողային կալւածներից և շէնքերից առնում են 1000-ին 6 տոկոս:

Այս հարկերի գանձումն էլ յանձնում է միտարին, որին կառավարութիւնը տալիս է նախօրօք տպագրւած ստացադոներ։ Միտարը կպցնում է նրանց վրայ 1 դահեկանոց մարկաններ, գրում վրան իր ստացած գումարը, սորորագրում և յանձնում է կալւածի տիրոջը։ Այդ հարկի վրայ բարդում է և մարկայի 1 դահեկանը, և՛ միտարի 8—10% ռոճիկը, որովհետեւ միտարը բոլոր հաւաքած գումարից է ստանում ալլոքան տոկոս և ոչ միայն Բէդէլը-Էսկէ-րիէից։ Այսպէս ուրեմն՝ եթէ տունը գնահատւած է, օրինակ, 16.666²/₃ դահեկան՝ նրա միւլքիէն կը լինի ուղիղ 100 դահեկան, բայց միտարը կը բարդէ այդ 100-ի վրայ իր 8 կամ 10%-ը և մարկայի 1 դահեկանը, որ կանէ 109 կամ 111 դահեկան։

Այս հարկերի զեղծումներն էլ համարեա՞ միատեսակ են, ինչպէս Բէդէլը-Էսկէրիէինը. նոյն անգորողէտ ու տղէտ ոսմիկը, նոյն շաւր առնել, քիչ գրելը քոչաններում (ստացադիր), նոյն երկուերեք անգամ գանձումը, չորալու դէպքում բանտը, ալաջ-բէյը, կալւածի ծախելը և այլն։ Բացի այս ամէնը, սրանց մէջ մի ուրիշ զեղծում էլ կայ, որ յատուկ է միայն այս խումբ հարկերին. դա գնահատութեան մէջ գործադրւող զեղծումն է։ Էմլաք-Դայրէսիի անդամները գնահատում են կաշքերը՝ խիստ բարձր գներով, իսկ ժողովուրդը ձգտում է պակսեցնել գումարները, հարկ քիչ վճարելու համար։ Եւ սխալում է կաշառակրութիւնը տան կամ կալւածի տէրերից։ Ով կաշառք չի տալիս, նրա ստացւածքը գնահատւում է 3, 4, 5 անգամ աւելի... Ի հարկէ կալւածատէրն աւելի ձեռնարկ է համարում միանգամ կաշառք տալ, քան 4—5 անգամ աւելի հարկ տալ տարեկան։

3) Եօլ-Փարապը կամ ճանապարհների հարկ։ Այս հարկը նոր է լոյս ընկել։ Առաջ Տաճկաստանը երբէք կարիք չէր զգում կանոնաւոր ճանապարհների, բայց եւրոպական կեանքի և մասնաւորապէս Ռուսաստանի հետ ունեցած վերջին ընդհարումը նրան շաւր բան սովորեցրին։ Այժմ կարիք է զգացւում և կանոնաւոր ճանապարհների...

Այբողջ Տաճկահայաստանում, որքան մեզ յայտնի է, միայն մի հայտ խճուղի (շոստէ) կայ. Տրապիզոնից մինչև Էրզրում. այն էլ Ատրաւա շոստէ համարէ... Երկրի մնացած բոլոր մասերը կարա-

ւանի, սալի և ուրաւորի գիւղական (проселочный) ճանապարհներ են, որ կառավարութիւնից ոչ մի ծախք չեն պահանջում: 1877-ի պարտագրմից չկորոյ սկսեցին առնել Եօլ-փարասը հարկը, որ ճանապարհներ շինեն, բայց... դեռ պէտք է շինեն...

Այս հարկն առնուած է ազգաբնակութեան բոլոր այն տղամարդ անդամներին, որոնց տարիքը 20-ից մինչև 50-ն է: Ամեն անհաւ պարտաւոր է կամ 3—5 օր աշխատել, ունենալով հետք մի սալ, 2 լուծ եզ և մի հոտալ (օգնական) կամ 13 դահեկան հարկ տալ:

Սա ևս գանձուած է միտարի ձեռքով: Զեղծումները քիչ կամ շատ չափերով նման են նախկին հարկերի զեղծումներին:

4) Ապահովութեան հարկ կամ Բազմամիդ-փարասը: Այս հարկն աւելի նոր է, քան Եօլ-փարասը: Սա գլխաւորապէս քաղաքներում է գործադրուած, թէև գիւղերում էլ սկսել են ներմուծելու փորձեր անել: Թաղերի և բնակիչների համար հարկաւոր է ապահովութիւն, պաշտպանութիւն ընդդէմ գողերի, աւազակների... Դրա համար հարկաւոր են թաղացի գիշերապահներ, իսկ դրա համար էլ անհրաժեշտ է ոտճիկ: Ամեն տուն պարտաւոր է ամսական վճարել $1\frac{1}{2}$ —2 դահեկան, կամ տարեկան 18—24 դահեկան գիշերապահների պահելու համար: Միայն ծաղրը, դառն ծաղրը նրանում է, որ գիշերապահներ չկան, բայց հարկը վերցնում է... Եթէ երբեմն գիշերապահների նման մարդիկ էլ երևում են, դրանք աւելի շուտ լրտեսներ են, որ նշանակած են հսկելու խառնակիչ հայերի վրայ... և... գիշերապահները գողերի գողակիցներ, աւազակների թալանակիցներ են հանդիսանում, քան պաշտպանում բնակիչների կեանքն ու արացւածքը:

5) Զբաղմունքի հարկեր: Այս խմբերի մէջ մտնում են բոլոր արհեստավորների և վաճառականների թէմէթ-թուհաթը և զուտ վաճառականական գիլդիան: Սրանք ծանրանում են գլխաւորապէս քաղաքների բնակիչների վրայ: Ամեն մի արհեստավոր վարպետից առնում են տարին 40—60 դահեկան, իսկ վարպետի քարգահներին (խալֆա) տարեկան 10—40 դահեկան: Վաճառականներն էլ պարտաւոր են թէմէթ-թուհաթ վճարել տարեկան 60—200—400 դահեկան, բացի իսկական գիլդիից: 3 տեսակ գիլդիներ կան. I կար-

դի, որ վճարում է տարեկան 8 ոսկի կամ 864 դահեկան, II կարգի—5 ոսկի կամ 545 դահեկան և III կարգի—3 ոսկի կամ 315 դահեկան վճարով:

Թէմէթ-թուհաթը գործադրում է և գիւղերում. այն անձ-նաւորութիւնը, որ զբաղւում է ընտանեկան կամ տեւային գործե-րով, համարւում է իբր առանձին գործով, ջով զբաղմունքով՝ պարապող մարդ և նրանից Թէմէթ-թուհաթ է վերցւում:

Հոգեւորականները և վարժապետներն ազատ են որ և է զբաղ-մունքի հարկ վճարելուց:

Այն էլ ասենք, որ արհեստաւորների համար պատենտ (patent) ասւած բանը զեռ չկայ:

Զբաղմունքի հարկերը ևս հաւաքում է միտարը կառավարու-թեան տւած քոչաններով (ստացագիր) մի դահեկանոց մարկա կպց-նելով և իրեն հասանելիք 8—10⁰/₀-ը, մարկայի 1 դահեկանի հետ միասին վճարողի վրայ բարդելով:

Ձեղձումները կտրարւում են որոշման մէջ. ո՞վ է վարպետը և ի՞նչպիսի վարպետ, ո՞վ է I, II կամ III գիւղիայի վաճառականը, ո՞րքան պէտք է տանել այս վարպետից (40°, թէ 60) կամ այս քարգահից (10°-ը, թէ 40)... Ահա զեղձումների համար բաւական բաց դւներ:

Քաղաքներում բնակւող այն անձերը, որ բնիկ տեղացի չեն, այլ ուրիշ քաղաքներից կամ գիւղերից են եկած, իրենց հարկերը չեն վճարում տեղական միտարին, այլ ուղղակի ալայ-բէյին:

6) Ամուսնական կամ ընտանեկան հարկ: Ամուսնանալու, մի ընտանիք կազմելու համար էլ պէտք է հարկ տալ. քիչ է, այն, բայց և այնպէս դա էլ մի հարկ է:

Վերջին ուռւ-տաճկական պատերազմից յետոյ ներմուծւեց ծննդա-կան վկայագրերի կամ «մարդահամարի թղթերի»—Նուֆուզ-թեսքե-րեսը կամ Համիդիէ թղթերի գործածութիւնը: Հիմնւեցան բոլոր գա-ւառներում Նուֆուզ-Նազարէթի կամ մարդահամարի վարչութիւն-ներ, ուր և մտնում է ընտանեկան հարկը, որտեղից և տրւում են թէ համիդիէները, թէ ներքին և թէ արտաքին անցագրերը: Նուֆուզ-Նազարէթին ուղարկւում է տպւած համիդիէներ առաջնոր-դարան, իսկ այնտեղ ղնում է ազգաբնակչութիւնը և գրւում, վճա-

րելով 1 դահեկան առաջնորդարանին, $1\frac{1}{2}$ դահեկան կառավարութեան, եթէ որ և է մի սնձի համար համիդիէ չառնեցաւ մինչև 1 տարեկան հասակը և եթէ գաղտնիքը բացւեցաւ որ և է ժամանակ, մէկ մէկիցից մինչև 1 ոսկի (20—108 դահեկան) տուգանք են առնում: Երբ առաջին անգամ մուցեցան այդ թղթերը, ժողովուրդը, կարծելով, որ նրանք սարքւած են կամ ղինոր առնելու կամ որ և է այլ չար նպատակով, թագնում էր իր արուզաւանների թիւը: Երբեմն մի ահաղին գիւղ երևում է կառավարութեան ցուցանների մէջ միայն իբր 80—100 հոգի պարունակող... Մեր կարծիքով՝ այս երևույթը քիչ չի նպաստում տաճիկ կառավարութեան հայերի թւի մասին կազմած պաշտօնական տեղեկութիւնների աշխատակութեան: Ոչ միայն համիդիէ չառնելու համար ծածկելը, այլ ուրիշ հարկեր տալու ծանր պայմանից առաջացած «մարդագողութիւն»ը ընդհանրապէս բռնական պակասեցնում են հայերի թիւը Տաճկաստանում, մանաւանդ Տաճկահայաստանում և նրա լեռնային զուտ հայաբնակ մասերում:

Նշանւած զոյգը տանում է իր համիդիէներն առաջնորդարան, որ նրանց միացնեն և մի ընտանիքի համիդիէ տան կամ շիրար վրայ զրեն: Առաջնորդարանը կպցնում է նրանց վրայ մի հար 10 դահեկանոց մարկա, առնում է 17 դահեկան, որից $2\frac{1}{2}$ -ը ուղարկում է Նուֆուզ Նազարէթին և հաստատել տալիս ու յանձնում նշանւածներին, իսկ մնացած $4\frac{1}{2}$ դահեկանը (10-ը մարկայի վճարը հաշուելով) մնում է առաջնորդարանի արկղը: Այսպիսով կառավարութիւնն առնում է $12\frac{1}{2}$ դահեկան ամեն նշանուողից կամ ամուսնացողից.

Ի հարկէ բացի կառավարական տուրքը՝ կան և բազմաթիւ կաշառքներ, զրազրի փող, առաջնորդարանին 10—100 դահեկան, նրա սպասաւորներին մի 5—10 դահեկան, առաջնորդին իրեն մի 20—50 դահեկան, քահանային 10—30 դահեկան, փրացուներին 5—10 դահեկան և այլն, և այս բոլորը նշանուելու ժամանակ: Իսկ պատկելու ժամանակ առաջնորդարանին վճարւում է հրամանի տուրք 20—40—60 և աւելի դահեկան, ըստ բարեհաճ ցանկութեան առաջնորդի: Տրւում է նորից առաջնորդին, նրա սպասաւորներին, քահանային, փրացուին, ժամկիւնին, մոմի կամ լուսաղին, և այլն, և այլն:

7) Կենդանիների հարկ կամ Աղնամ կամ Ղամճուռ Այս հարկին ենթակաջ են միմայն այժն ու ոչխարը: Կովը, եզը, ձին, էշը, գոմէշը և ալլն համարուում են իբր աշխատաւոր անասուններ, դրա հաւմար էլ նրանցից հարկ չի վերցւում, իսկ այժն ու ոչխարը դիտուում են իբր արդիւնք տուողներ: Եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ Տաճկահայաստանի նման մի լեռնոտ երկրում գիւղացու ամենաբազմաթիւ տնտեսական կենդանիներն այժն ու ոչխարն են, այն ժամանակ պարզ կը լինի, որ իսկապէս այնքան էլ մեծ կորուստ չէ կառավարութեան համար միւս կենդանիներից հարկ չառնելը:

Ամեն մի աչձից, ոչխարից վերցւում է տարեկան 41½ դահլեկան: Այդ կենդանիների թւահամարը կազմելու և հարկի չափը որոշելու համար կառավարութիւնը նշանակում է մի գործակալ կամ մի կոմիսսիա ամեն մի շրջանի համար, նրան տալիս է մի քաթիլը (գրագիր) և մի քանի օգնական զաբթիէներ կամ սոււարիներ (ձիաւոր զինւոր): Գործակալ պաշտօնեան ձմրան վերջը և գարնան սկիզբը դուրս է գալիս պտույտի: Դա ճիշտ այն ժամանակն է, երբ շոքերը նոր են սկսում, բայց երբ հօտը դեռ ևս դուրսը բաց դաշտում չի կարելի պահել, կենդանիների թիւը չի կարելի ծածկել:

Աստիճանաւորը մտնում է գիւղ, իջնում գիւղապետի կամ ռէսի տանը: Ռէսը ժողովում է գիւղի բոլոր ընտանիքների գլխաւորներին իր օղակ: Գործակալ աստիճանաւորը, որ անպայման միշտ թուրք է լինում, սկսում է հարցնել ամեն մէկից իր ունեցած անասունների թիւը: Քաթիլը ցուցակագրում է նրանց ասածները: Ապա գործակալն իր սեփաւոյով սկսում է ընկնել տնից-տուն և համարել բոլոր այժն ու ոչխարը: Եթէ գիւղացիք առաջուց պակաս են ասել, դա դիտուում է իբր պետական սեփականութեան գողութիւն և, համարեա միշտ, աւել երեւցած կենդանիները «յարքունիս են գրաւում», որ տաճիկ աստիճանաւորի լեզուով ասել է «իր գըրպանն է խոթում»:

Փարնան սկզբներում այժի և ոչխարի ծինը նոր վերջացած է լինում, այնպէս որ մի շաբթական գառնուկները և ուլերն էլ են համարուում, որոնցից էլ հարկ է առնւում: Իսկ թէ զրանցից որքանը կենդանի կը մնայ՝ դա կառավարութեան գործը չէ. վայլ տիրոջ գլխին:

Յաճախ պատահում է, որ գործակալը լոյս է ընկնում որ և է գիւղ ամռան կիսին, անսպասելի կերպով և նոր համարում, վերաքննութիւն նշանակում: Այս և նման թակարդներ միշտ ծառայում են գործակալ մեծաւ մասամբ անօթի, անռոճիկ աստիճանաւորի համար իբր միջոց հարստանալու, զեղծութենք գործելու և կաշառքներ կլանելու:

Ղան փառասը կամ արեան հարկ անւան րակ վերցնում են մագործներից, երբ սա եզ, կով կամ աջծ ու ոչխար է մորթում: Այս հարկի չափը բոլորովին անորոշ և կամայական է. մի րեղ վերցնում են 3, միւս րեղ 4, 5 և աւելի դահեկան ամեն մի մորթւած կենդանուց: Բազարում կապարւող կենդանիների առ ու ծախի համար էլ մի փոքրիկ հարկ կա:

(Շարունակելի)